

Å nysansere norsk modernisme

Espen Johnsen

Nordic Journal of Architectural Research
Volym 19, Nr 1, 2006, 8 pages
Nordic Association for Architectural Research
Espen Johnsen, Dept. of Philosophy, Classics, History of Art and Ideas
University of Oslo

Abstract:

Nuances in Norwegian Modernism

The article raises some issues and discuss problems when writing about modern Norwegian architecture 1910–1940. Shall we for this period study parallel tendencies or focus strictly on tendencies toward an international Modernism? A paradox in the last 25 years has been that while we in Scandinavia have tried to write the early history of Modernism, writers abroad have focused more on parallel tendencies including National Romanticism and Scandinavian Doricism. Functionalism in Scandinavia during the 1930s has been seen as a stylistic dissipation in respond to the heroic modernistic formcredo. Are villas and furniture by Norwegian architects like Magnus Poulsson, Blakstad & Munthe-Kaas, Knut Knutsen and Arne Korsmo a part of late historicism, modernism or critical regionalism? The author argues for that in writing a history of Proto-Modernism and Modernism in Norwegian architecture it may be better if we use terms like National Traditionalism on works (1908–20) by Magnus Poulsson, Progressive Traditionalism on works (1920–25) by Blakstad & Munthe-Kaas and Romantic and Emotional Functionalism on works (1935–40) by Knut Knutsen and Arne Korsmo.

Keywords:

Norwegian architecture, Scandinavian Doricism, Emotional Functionalism, modernism, Arne Korsmo, Blakstad & Munthe-Kaas.

Jeg vil innlede med å stille et spørsmål: Er det slik at vi i Norden prøver å innskrive oss i modernismens arkitekturhistorie, mens verden for øvrig forsøker å skrive oss ut av den samme historien? Forestillingen om å kunne og ville ”se modernismen i bakspeilet”, aksentuert av undertittelen ”dansk og norsk arkitektur og design i et historiografisk perspektiv” antyder at det er modernismens arkitektur og design som skal diskuteres og ikke den moderne arkitekturens historiografi. La meg umiddelbart reise et spørsmål til: Viser modernismen og det moderne til to vesentlig forskjellige fenomener?

Jeg vil gripe anledningen til å luften noen problemer knyttet til begrepsbruk og metodiske og teoretiske valg i behandlingen av en norsk moderne og modernistisk arkitektur, med vekt på årene 1910–40. Bør vi for fremtiden følge en rådende tendens innen den internasjonale historie-

skrivningen som beskriver den moderne arkitekturens parallelle strømninger, og som lar forestillingen om en rendyrket og streng modernisme spille en begrenset rolle? Eller bør vi dyrke en konkurrerende tendens innen modernismeforskningen – som påvirket av diverse kulturteorier – opererer med et utvidet modernismebegrep? Ett fellestrekk for begge disse retningene er kombinerte studier der arkitekturen diskuteres i lys av mange faglige ståsteder, for undersøkelser som avgrenser seg til én metode eller ett teoretisk perspektiv er i dag blitt en sjeldenhet. Avslutningsvis vil jeg vise hvordan jeg i min egen avhandling har forsøkt å behandle den norske arkitektoniske modernismen.

1900-tallets arkitektur har fanget en betydelig arkitekturhistorisk interesse de siste tiår. I kjølvannet av 1980-tallets postmodernisme, med en påfølgende interesse for den tidlige modernismen, har mellomkrigstidens nordiske arkitektur blitt et populært forskningsfelt. Men i likhet med mellomkrigstidens arkitekter og kunsthistorikere sliter også dagens arkitekturhistorikere med begrepsbestemmelser: Er denne arkitekturen moderne eller modernistisk, regional eller universell? 1980- og 90-tallets konsentrasjon om det lokale, nasjonale og regionale er i dag nedtonet til fordel for en arkitekturforskning som etterstreber og diskuterer globale løsninger. Allikevel må vi som arbeider med nasjonale og nordiske temaer tillate oss å spørre: Skal vi anvende en begrepsbruk og en teoretisk tilnærming som er i samsvar med den nye internasjonale litteraturen om moderne og modernistisk arkitektur? Eller blir det riktigere å behandle byggverkene i lys av norske, nasjonale fortellinger, med deres lokale særegenheter? Mange av oss prøver en tredje strategi, nemlig å forholde seg til både en nasjonal og internasjonal forskningsstradisjon, og som betrakter norsk arkitektur som et resultat av internasjonale impulser, men i en fortolket og nyansert form; der internasjonale tendenser og nasjonale særtrekk opererer i en dialog og gjerne i et samspill. Objektet for en slik tilnærming er en norsk arkitektur og dens universelle, regionale og nasjonale pregning.

Norden og den heroiske modernismen

Forskningen på 1900-tallets arkitektur utgjør et felt i stadig endring. Norden er tilskrevet en betydelig plass i historien om 1900-tallets moderne arkitektur, men spiller en mindre rolle i historien om den heroiske modernismen. I lys av temaet modernismens historiografi er det et paradoks at

Knut Knutsens modernisme mot slutten av 1930-tallet var mer romantisk og materialnær.

Peiskroken i villa til direktør Alf Nølke i Oberst Angells vei 5, Holmenkollen (1936). Foto fra *Vi Selv og Våre Hjem*.

mye av den internasjonale oversikts- og referanselitteratur fra de siste tiårene utgrenser Norden fra konteksten. Sentrale byggverk av nordiske arkitekter som Gunnar Asplund og Alvar Aalto avviker fra den heroiske modernismens formredo med kubiske volumer, dynamiske komposisjoner, flate tak, betongkonstruksjoner, åpne planløsninger etc. Det er måten den nordiske mellomkrigsarkitekturen bryter med den heroiske modernismens forhold til klassisismen, inngår i en dialog med brukeren, integrerer naturen, relaterer seg til en folkelig byggeskikk og bruken av naturmaterialer som har fanget verdens interesse.¹ Nordisk arkitektur fra første halvdel av 1900-tallet har fått en plass i den internasjonale arkitekturhistorien fortrinnsvis gjennom byggverk og prosjekter av arkitekter som nettopp Asplund og Aalto – og disse verkene studeres også i sammenheng med samtidige og tidligere aktører. Den nasjonale tradisjonalismen omkring 1900 har sin plass i denne fremstillingen, representert ved arkitekter som Eliel Saarinen, Martin Nyrop og Ragnar Östberg. Også 1910- og 20-tallets progressive nyklassisisme med bl.a. Carl Petersen, Asplund og Sigurd Leverentz er møtt med atskillig interesse. Men i historien om den internasjonale heroiske modernismens gjennombrudd i årene 1914–29 figurerer det i oversiktsverket ingen nordisk arkitekt. Derimot finner flere sentrale arkitekturteoretikere Nordens arkitektur fra 1930-tallet interessant. Norden fremstår tilsynelatende i en vanskelig plasser-

bar mellomposisjon. Norden er sterkere representert i den påfølgende fasen av den internasjonale modernismen, den Sarah W. Goldhagen betegner som ”stylistic dissipation” i årene 1930–1965.² Etter at dogmet var konstruert i Mellom-Europa, faller Norden inn i en periode fra ca. 1930 og fremover, der modernismen sprer seg til land og regioner som den knapt hadde sitt utspring i, deriblant Skandinavia, inntil modernismens stilistiske sammenheng eroderer. Den forutgående periodens påkallelse av universell gyldighet og iver etter å produsere ”modernist-looking buildings inflected by accommodations to regional climates, cultures, and practices”, har vært gjenstand for atskillig kritikk.³ Slik har man kunnet lage nye narrativer som forteller om hvordan en nordisk regionalisme besvarer den kontinentale modernismens ideer (med Aalto som den store helten). I denne responderingen av nordisk arkitektur er det avviket fra modernismens formcredo og kjerneideer som vies mest oppmerksomhet.

Parallele strømninger

En annen tendens som kan avleses av flere internasjonale oversiktverk synes å være hangen til å unngå termen modernisme, og snarere beskrive 1900-tallet som historien om den moderne arkitekturen. En slik fortolkning rommer en kritikk av en mytisk fundert modernismeforståelse, basert på at 1900-tallet frembrakte mye interessant moderne arkitektur som var moderne uten å være modernistisk, proto-modernistisk eller postmodernistisk. I de senere tiår er det blitt mer aktuelt å diskutere arkitektur i lys av teorier rundt poststrukturalisme, fenomenologi, semiotikk, og feminisme. Dette har blant annet åpnet for en litteratur som omhandler den moderne arkitekturs problematiske forhold til tradisjonen, til typologiske bestemmelser, forholdet mellom sted, natur og mening, det lokale versus det universelle og arkitekturs forhold til kjønn, kropp og kommunikasjon.⁴ I hovedtrekk vil jeg støtte meg positivt til den formen for historieskriving som William Curtis gjør seg til talsmann for i verket *Modern Architecture since 1900* (1982 og senere utgivelser).⁵ Denne fremstillingen er ikke lineær. Curtis hevder den vestlige verdens arkitekturhistorie blir best forstått ved at man behandler og undersøker parallelle og samtidige tendenser som streber etter å skape en moderne arkitektur.⁶ En studie av parallelle strømninger åpner for dypere og mer presise studier, og alternative in-

Lenestol i progressiv nyklassisisme med trekk av art deco.
Herman Munthe-Kaas's lenestol til bibliotek på KHIFs 4. utstilling i 1923.
Foto fra *Byggekunst*.

nfallsvinkler, der arkitekturverket leses som resultat av en rekke faktorer: formalistiske, regionalt situerte, konstruktive, ideologiske, politiske, mediale, sosiologiske etc. Bare slik kan man begynne å forklare hva og i hvilken hensikt oppdragsgivere og sosiale grupper benytter seg av et moderne formspråk innen arkitektur (- og design). En slik parallell historiskrivning representerer en viktig korreksjon til den mytologiske modernismefortellingen. I en slik fremstilling får den heroiske modernismen mindre plass.

Å betegne mye av 1900-tallets mest nyskapende norske arkitektur som moderne fremfor modernistisk føles likevel hverken tilfredsstillende eller uttømmende. Mange norske og nordiske arkitekter var sterkt preget og påvirket av modernismens ideer, men på flere punkter avviker deres bygg i så sterk grad fra modernismens formidealer at betegnelsen modernisme fremstår som langt fra opplagt å gripe til. Ett pittoresk forhold til landskap, et bevisst forhold til en regional eller nasjonal byggeskikk eller bruk av naturmaterialer som tre eller teglsten faller ikke lett på plass blant modernismens ideal, men er trekk som mange norske arkitekter var bevisst på i sine forsøk på å skape en moderne arkitektur.

Arne Korsmo betegnet selv sine interiører som funksjonalistiske. I ettertid er ikke det like opplagt. Sverre Aasland og Arne Korsmo: Dagligstue, ukjent adresse (ca. 1930-32). Foto: Byantikvaren i Oslo.

En nyanserende modernismeskriking

Med postmodernismen fulgte en arkitekturhistorisk skriking som var opptatt av å rive ned eller dekonstruere fortellingen om en heroisk modernisme, som igjen er blitt etterfulgt av nye forsøk på å nyansere modernismen. I dag fremstår det å holde fast i en tidlig modernismeoppfattelse som ivaretar en formalistisk og stilhistorisk tilnærming begrenset og utdatert. Studier av modernismens tekster, signert arkitekter og kunsthistorikere som Adolf Loos, Le Corbusier, Ernst May eller Sigfried Giedion er fortolket i sammenheng med blant annet Frankfurter-skolens kulturkritikk, formulert av tenkere som Theodor Adorno og Walter Benjamin. Dette har bidratt til å gi et mer sammensatt og sofistikert bilde

av modernismen, slik ikke minst Beatriz Colomina og Hilde Heynens arbeider viser.⁷ Mange har aksentuert behovet for en mer flytende og åpen modernismeforståelse som ikke bare diskuterer modernismens ideer og mål, men også innreflekterer dens kritikk. Designhistorikere som Paul Greenhalgh har bidratt til å forskyve oppmerksomhet fra formale trekk til forsøket på å identifisere karakteristiske ideer ved modernismens design. Greenhalgh hevder at det å bryte ned skillelinjene mellom estetikk, teknikk og samfunn, det sosiale engasjementet, troen på sannhet, allkunsterket, den nye teknologien, funksjonsanalysen, fremskrittet, antihistorismen, abstraksjon, det universelle, osv. er det som preget modernismens designteorier.⁸ Samtlige av disse punk-

tene skal selvfølgelig ikke oppfylles for å karakterisere modernismens formgivere eller objekter, men enkelte av dem, i sammenheng hevder Greenhalgh. I internasjonal litteratur faller som nevnt aldri nordisk arkitektur helt tydelig inn i en modernisme-fortelling. Selv om denne arkitekturen besitter og problematiserer elementer ved modernismens teorier knyttet til et sosialt engasjement, funksjonalitet, behandling av en fri eller åpen plan, korresponderende forhold mellom ute og inne, anti-dekorativ holdning og at den for øvrig benytter materialer som betong til byggekonsentrasjon, avviker den likevel fra forestillingen om en enhetlig, helstøpt modernismeappropriasjon. Konsipert som et resultat av natur og landskap, som ikke helt vil fornekte eldre byggetradisjoner og ved at den fremstår som romantisk, pittoresk, materialbevisst, mindre programmatisk og i nærmere dialog med brukeren, fører denne nordiske arkitekturen en større kompleksitet til forståelsen av modernismen, og peker i retning av fenomenet som et sett av parallelle og til dels innviklede historier. I norsk sammenheng må denne historieforståelsen være romslig nok til å kunne omfatte tekster og arbeider av kunsthistorikere som Carl V. Schnitler og Knut Greve og så forskjellige arkitekter som Magnus Poulsson, Bjercke og Eliassen, Kristian Bjercknes, Leif Grung, Edvard Heiberg, Ove Bang, Knut Knutsen, Arne Korsmo, Bryn & Ellefsen og Blakstad & Munthe-Kaas.

Ubehagelige heroismekonstruksjoner

I avhandlingen *Det moderne hjemmet 1910–1940. Fra nasjonal tradisjonell funksjonalisme til emosjonell funksjonalisme* (2002) diskuterer jeg protomodernismen og den tidlige modernismen i Norge, dvs. det tidlige 1900-tallets norske arkitektur og møbeldesign.⁹ Målsetningen var å skrive en studie som benyttet flere perspektiver og som kunne leses på flere nivåer, og å slik bidra til å konstruere, nyansere så vel som å bygge videre på en stilhistorisk "basic level"-fremstilling av norsk protomodernisme og modernisme. Jeg så nødvendigheten av å erstatte og utfordre de norske periodiseringene av denne perioden i arkitekturhistorien. Nyere arkitekturhistorieskrivning presenterer et mangfold av perspektiver og kontekster som diskuterer den komplekse situasjonen verket er skapt i og som antyder forklaringer til utformingen. Jeg ønsket å plassere min studie i denne forskningstradisjonen for å undersøke når og hvordan sentrale modernistiske

ideer om boligen kom til uttrykk i Norge, gjennom å fremheve den individuelle formgiverens betydning og kunstneriske kreativitet. Magnus Poulsson, Herman Munthe-Kaas, Edvard Heiberg og Arne Korsmo leverte alle i sine unge praksisår sentrale selvstendige bidrag til utviklingen av den norske boligarkitekturen, og man kan godt si at jeg har konstruert en heltetradisjon fra Gerhard Munthe til Arne Korsmo som på sett og vis er parallell til den Pevsner etablerer fra William Morris til Walter Gropius.¹⁰ I en slik undersøkelse er formalanalyser og stilistiske forbilder alene for snevert, og jeg forsøkte derfor å vie større oppmerksomhet for den estetiske praksis og de ideer og tanker som kan ha preget prosjekteringsprosessen. Arkitektenes søken etter ny form ble forstått som resultat av både ny teknologi og sosial rivalisering. Utformingen av hus og møbler ble studert i lys av de ideer, følelser og tanker, av ideologiske, politiske, sosiologiske, kulturelle og kritisk estetisk art som preget formgivere, teoretikere, byggherrer/oppdragsgivere og andre som var involvert i prosjektene og prosjekteringsprosessen. Jeg undersøkte hvordan arkitektene fremstilte sine boliger og møbler i media og hvordan media responderte på dem. I kombinasjon med kunsthistoriens typiske forkjærlighet for periodiseringer og stilvarianter oppstod også behovet for å identifisere og prege nye og mer finmaskede begreper til forståelsen av protomodernismens og modernismens formgivning som gikk utover den rene stil- og formalkarakteristikken og som i et overordnet modernismeperspektiv ville utfordre de konvensjonelle stilbegreper som preger norsk arkitekturhistorieskrivning. Målet ble å innreflektere materialet i en bredere mentalitetshistorisk forståelse. I flukt med Matei Calinescus mangefasetterte modernismebebyggelser i boka *Five Faces of Modernity* (1987) ble det forsøkt å skille mellom hvorvidt formgiverne var preget av en borgerlig modernitet eller en estetisk modernitet.¹¹ En borgerlig modernitet skulle karakterisere formgivere som hadde tro på fremskritt, vitenskap, fornuft, frihet og utfoldet en bestemt form for pragmatisme i sin formgivning. En estetisk modernitet fikk karakterisere arkitekter som målbar en mer radikal, antiborgerlig og avantgardistisk innstilling i sine arbeider. Under karakteristikker som "nasjonale tradisjonister", "progressive tradisjonister" og "romantiske og emosjonelle funksjonalister" ønsket jeg å fortolke den tidlige modernismen på en mer sammensatt og forhåpentligvis nyanserende måte.

Nasjonal tradisjonisme til emosjonell funksjonalisme

For også i sin norske variant var den arkitektoniske protomodernismen og modernismen, også da den var ny og aktuell, tradisjonsbevisst og erklært tradisjonsbærende. Det er kontinuitet, snarere enn brudd som preger norsk modernisme; bare de færreste norske formgivere som representerte en estetisk modernitet markerte et distinkt oppbrudd fra tradisjonen. Disse formgiverne bedrev hverken radikale eksperimenter eller forfektet en rendyrket avantgardisme. 1890-tallet kan karakteriseres som den norske protomodernismens tidlige fase. Her ser vi en tydelig reaksjon mot historismen, en vending mot det nasjonale og samtidig en forenkling som forberedte og foregrev de neste tiårenes bestrebelse i retning av en moderne arkitektur. Kunstnere som Erik Werenskiöld og Gerhard Munthe kan sammen med arkitekter som Arnstein Arneberg og Magnus Poulsson karakteriseres som *nasjonale tradisjonister* der de utformet sine boliger fra ca. 1908 og fremover i brytningen mellom en estetisk og borgerlig modernitet med målsetting om å skape noe nytt med feste både i en nasjonal bondekultur og embedskultur.

Et mer eksplisitt ønske om å skape noe nytt og moderne ble fra 1920 formulert av en gruppe arkitekter som kan betegnes som *progressive tradisjonister*. I deres arbeider finner man noe mer en estetisk modernitet der forholdet mellom form, konstruksjon og rom blir studert mer inngående og med en større klarhet enn tidligere. Samtidig stilte miljøet seg åpen for å standardisere utformingen av villaer og møbler. Den nasjonale tradisjon ble skjøvet i bakgrunnen til fordel for en tidløs internasjonal og delvis lokal nyklassisme.

Den norske heroiske modernismen lar seg ikke uten videre sette på en enkel formel; til det er den for lite ensartet og representerer for mange og til dels motstridende posisjoner. Slik jeg ser det kan tilsynekomsten av en norsk heroisk modernisme knyttes til tekster fra første del av 1920-tallet, forfattet først og fremst av Carl W. Schnitler og Edvard Heiberg. Funksjonalismens norske gjennombrudd kan bestemmes til slutten av 1920-tallet, intense år i norsk arkitektur og preget av forvirring og pluralisme og konkur-

rerende posisjoner, og som på ingen måte demonstrerer en ukritisk import av internasjonal heroisk modernisme. I disse årene var de norske oppfatningene om funksjonalisme og modernisme sprikende og de funksjonalistiske bestrebelse var preget av en forvirring der art deco og progressiv tradisjonisme også gjør seg gjeldende. Mens de yngre arkitektene i større grad orienterte seg mot en internasjonal modernisme, beveget enkelte av de litt eldre tidligere progressive tradisjonistene i enkelte boligprosjekter mer i retning av en nasjonal eller regional modernisme. Fra funksjonalismens gjennombrudd finnes det få eksempler på en rendyrket estetisk modernitet; nærmest var noen boliger og prosjekter tegnet av unge arkitekter som Ove Bang, Sverre Aasland, Arne Korsmo og Knut Knutsen. Dette skiller dem fra de øvrige formgivere som konkret eller i form av abstraksjoner trakk veksler på tradisjonens formgivning. Også i norsk sammenheng ble forherligelsen av håndverket etter hvert avløst av en maskinestetikk, slik dyrkingen av det individuelle ble erstattet av en hyllest til det standardiserte. Men en moderniseretorikk som sterkt vektla nytteeffekt skulle oversatt til en norsk virkelighet avtegnes i en diskrepans mellom besvergelse og praksis. 20-tallets ledende progressive tradisjonister demonstrerte en ambivalens og en kritisk import av den toneangivende internasjonale modernismen. For flere i denne generasjonen var overbevist om at den moderne norske boligen skulle kunne utformes ved at den nye arkitekturen fikk et norsk preg der man tok hensyn til "klima, terreng og folkelynne". Mens den norske modernismens gjennombrudd omkring 1930 i overveidende grad var konsentrert om en "funksjonell" funksjonalisme, ser vi hos landets ledende arkitekter utover på 30-tallet ulike strategier for å fremkalle "stemninger", en tendens i norsk arkitektur som kan fanges i betegnelsene en *romantisk og emosjonell funksjonalisme*, og som er uttrykk for en søken etter aktive betraktende rom og naturopplevelser. Der sanselighet ble stilt over nytteeffekt, og der forholdet mellom tradisjon og modernitet ble reformulert i nye spenningsfylte konstellasjoner. Forhåpentligvis kan disse perspektivene bidra til en mer nyansert forståelse av den norske modernismen i dens lokale variant.

Espen Johnsen, Associate Professor

Dept. of Philosophy, Classics, History of Art and Ideas

University of Oslo

espen.johnsen@ifikk.uio.no

Noter

- I. Om Asplund, se: Stuart Wrede 1980: *The architecture of Erik Gunnar Asplund*. Cambridge, Mass MIT Press. *Erik Gunnar Asplund* 1985, Fabio Galli Tallum 1996: *Gunnar Asplund and Sigurd Leverentz's Woodland Cemetery*. Stockholm. Peter Blundell Jones 2004: *Gunnar Asplund*. London, Phaidon Press. Caroline Constant: *The woodland cemetery: toward a spiritual landscape : Erik Gunnar Asplund and Sigurd Leverentz 1915–61*. Stockholm, Byggförlaget. Om Aalto, se Winfried Nerdinger (red.) 1999: *Alvar Aalto: Toward a Human Modernism*. New York. Demetri Porphyrios 1982: *Sources of Modern Eclecticism : studies on Alvar Aalto*. London, Academy Editions. Sarah Menin og Flora Samuel 2003: *Nature and space: Aalto and Le Corbusier*. Routledge, London. Richard Weston 1995: *Alvar Aalto*. Routledge, London. Peter Reed (red.) 1998: *Alvar Aalto : between humanism and materialism*. Museum of Modern Art. New York.
2. Sarah Williams Goldhagen 2005: "Something to Talk About: Modernism, Discourse, Style." *Journal of the Society of Architectural Historians*, Volume 64, nr.2: 151.
3. Goldhagen 2005: 151.
4. Kate Nesbitt (red.) 1996: *Theorizing: A new Agenda for Architecture*. Princeton Architectural Press, New York.
5. William J.R. Curtis 1996 (1982): *Modern architecture since 1900 (third edition)*. London, Phaidon Press. Curtis sine intensjoner og reviderte målsetninger i lys av nyere forskningssresultater kommer godt frem i bokas forord og kommentarer til bibliografien i de enkelte utgivelser.
6. Cutis 1996: "Preface to the first edition": 8.
7. Beatriz Colomina 1996: *Privacy and Publicity. Modern Architecture as Mass Media*. MIT Press, Cambridge Massachusettes, London. Hilde Heynen 1999: *Architecture and Modernity. A Critique*. MIT Press, Cambridge Massachusettes, London. Se også Neil Leach (red.) 1997: *Rethinking Architecture. A reader in cultural theory*. Routledge, London og New York.
8. Paul Greenhalgh 1990: Introduction. I Greenhalgh, Paul (red.): *Modernism in design*, London: 6–14.
9. Espen Johnsen 2002: *Det moderne hjemmet 1910–1940. Fra nasjonal tradisjonalisme til emosjonell funksjonalisme. Utvalgte villa- og møbelprosjekter av åtte norske arkitekter*. Universitetet i Oslo.
10. Nikolaus Pevsner 1977 (1936). *Pioneers of Modern Design. From William Morris to Walter Gropius*. Penguin, London. I 1936 utgitt som *Pioneers of the Modern Movement*. Faber, London.
11. Matei Calinescu 1987 (1977): *Five faces of modernity : modernism, avant-garde, decadence, kitsch, postmodernism*. Duke University Press, Durham. Opprinnelig tittel (1977): *Faces of modernity : avant-garde, decadence, kitsch*.

